

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ БІЛІМ МИНИСТРЛІГІ

«Л.Н. ГУМИЛЕВ АТЫНДАҒЫ ЕУРАЗИЯ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ» КЕАҚ

**Студенттер мен жас ғалымдардың
«GYLYM JÁNE BILIM - 2023»
XVIII Халықаралық ғылыми конференциясының
БАЯНДАМАЛАР ЖИНАҒЫ**

**СБОРНИК МАТЕРИАЛОВ
XVIII Международной научной конференции
студентов и молодых ученых
«GYLYM JÁNE BILIM - 2023»**

**PROCEEDINGS
of the XVIII International Scientific Conference
for students and young scholars
«GYLYM JÁNE BILIM - 2023»**

**2023
Астана**

УДК 001+37
ББК 72+74
G99

«GYLYM JÁNE BILIM – 2023» студенттер мен жас ғалымдардың XVIII Халықаралық ғылыми конференциясы = XVIII Международная научная конференция студентов и молодых ученых «GYLYM JÁNE BILIM – 2023» = The XVIII International Scientific Conference for students and young scholars «GYLYM JÁNE BILIM – 2023». – Астана: – 6865 б. - қазақша, орысша, ағылшынша.

ISBN 978-601-337-871-8

Жинаққа студенттердің, магистранттардың, докторанттардың және жас ғалымдардың жаратылыстану-техникалық және гуманитарлық ғылымдардың өзекті мәселелері бойынша баяндамалары енгізілген.

The proceedings are the papers of students, undergraduates, doctoral students and young researchers on topical issues of natural and technical sciences and humanities.

В сборник вошли доклады студентов, магистрантов, докторантов и молодых ученых по актуальным вопросам естественно-технических и гуманитарных наук.

УДК 001+37
ББК 72+74

ISBN 978-601-337-871-8

**©Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия
ұлттық университеті, 2023**

13. Там же. Ф. 1890. Оп.1. Д.45. Л.13-15.
14. Там же. Ф. 1890. Оп.1. Д.220. Л.65., Д.35. Л.10.
15. Там же. Ф.1890. Оп.1. Д.35. Л.6.
16. Библиотечное дело в Казахстане. 1946—1975: Сб. док. и материалов. — Алма-Ата: 1991, с.101.
17. КГУ «Центр документации новейшей истории» Управления культуры, развития языков и архивного дела области Абай. Ф.1411. Оп.1.Д.86. Л.7.

ӘОЖ 93/94

ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ АСПАПТАРЫ

Шәріп Аруана Қыдырбайқызы

Aruanasharip04@gmail.com

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті студенті

Ғылыми жетекші: Жылқыбаев К.Д.

Қазақтың музыкалық аспаптары — ғасырлар бойы ұрпақтан-ұрпаққа мирас болып келе жатқан мәдени мұра. Қазақтың музыкалық аспаптарының өзіне тән үні (әуенділігі мен саздылығы), орындаушылық дәстүрі бар [3].

Дәстүрлі музыкалық аспаптарымыздың бүгінге жеткен үлгі-нұсқалары мол. Аспапшы-шеберлер О. Бейсенбекұлы (1931–2006), Д. Шокпарұлы (1946– 2006), Ж. Тұрдығұлов, Б. Қабыланов, Н. Атамқұлов, А. Құмаров, С. Кенжеғараев, қазақтың акустик ғалымы, өнертану ғылымының кандидаты Ж. Нәжімеденов т.б. мамандар ұлт аспаптарының затын, қолданылуын, дыбыс ауқымын, жасалу әдіс-тәсілін, таралу өрісін одан әрі кеңейтті. Олар қалпына келтірген этнографиялық аспаптардың басым көпшілігі елімізге әйгілі «Шертер» (1970), «Сазген» (1980), «Отырар сазы» (1983), «Адырна» (1985), «Алтынай» (1986) т.б. халықтық-этнографиялық көне аспаптар ансамбльдері мен кәсіби оркестрлерде және би топтарында табыспен игерілуде. Ал бірқатар көне нұсқалары тарихи дереккөз, мәдени мұра ретінде еліміздің музейлерінің қор-көрмелері арқылы насихатталуда [1,3 б.].

Халық тұрмысындағы әдет-ғұрып, салт-дәстүр, діни ұстанымдары сияқты дыбыстық құралдарды да тұрпайыдан классикалық дәрежеге дейінгі нұсқаларын қоса дамытты. Дәстүрлі музыкалық аспаптарымыз этникалық өзін-өзі танушылық секілді белгілермен үзбей байланыста бола отырып, әлеуметтік қарым-қатынастардың барлық жақтарын қамтитын маңызы зор рухани-мәдени және тарихи мұра дәрежесіне дейін жетілді. Осы тұрғыдан алғанда кейбір музыкалық аспап-мұралардың ұлт тарихы, өнері мен ұрпақ тәрбиесіне қызмет етушілік маңызы барынша айқындала түседі. Мәселен, қазақ үшін домбыра заттық және әуездік төл мұра болуымен бірге, оның ұлт үшін рәміздік (символикалық) нышаны да айрықша [1, 4 б.].

Дәстүрлі музыкалық аспаптар тарихын қарастырудың өзегіне архаикалық заманалардан сыр тартатын тас мүсіндер, жартас таңбалары, үңгір қабырғаларына салынған петроглифтер, археологиялық қазбалардан табылып анықталған түп-нұсқалар, сандаған музейлердің қорларында жинақталған этнографиялық көне аспаптар негізге алынды. Қазақтың дәстүрлі музыкалық аспаптары дыбыс ерекшеліктеріне қарай төрт топқа жіктеледі. Олар: соқпалы-шулы, сылдырлы; үрлемелі; ыспалы; ішекті-шертпелі [1, 6 б.].

Соқпалы-шулы аспаптар. Дабыл – шанағы дөңгелек шеңбер етіліп, екі жағына жас мөлшері екі айдан алты айға дейінгі бұзау, түйе терісі қапталып жасалады. Дабылды саусақпен немесе арнайы жасалатын басы жұмыр шағын таяқшамен ұрып ойнайды. Даусы – терінің жұқа немесе қалыңдығына, терінің қатты немесе орташа керілуіне байланысты болып келеді. Дабылдың шанағы тал, қайың, тораңғы секілді иілуге көнетін ағаштардан жасалады.

Жорық дабылы – үлкен етіп жасалады. Жалпы шеңбер аумағы – 3 метр 40 см., биіктігі – 1 метр болып келеді.

Дауылпаз – көне аспап, ертеде аңшылық, саятшылық, құсбегілік салт-дәстүрлерде қолданылған. Аспапты таяқпен ұрып ойнайды.

Соқпалы-шулы шындауыл – шың аспаптары шанағы тұтасымен металдан жасалып, бір жақ беті мал терісімен қапталады. Тері қапталмас бұрын шанақтың ішіне шулы үн беретін сылдырмақ қоңыраулар немесе темір шығыршықтар тағылады [1, 7 б.].

Сылдырлы аспаптар. Сілкіп ойналатын сылдырлы аспаптар тобына – асатаяқ, қоңырау, сылдырмақтар жатады. Асатаяқ тұтасымен шырша, емен, үйеңкі, долана секілді ағаштардан жасалады. Жалпақтау басына әр түрлі мөлшердегі шулы дыбыс беретін темір сақиналар мен шығыршықтар тағылады. Сылдырлы аспаптардың бірі – дүңгіршек (дүңгішек) саздан (қыштан) жасалатын жалғыз нұсқа және археологиялық мұра ретінде құнды саналады [1, 8 б.].

Үрлемелі аспаптар. Үрлемелі аспаптар маңызды екі белгісімен ерекшеленеді. Біріншіден – жаратынды табиғи түп тегі болса, екіншіден – зат талғамайтындығы. Олар қайсыбір аспаптарға қарағанда қайың қабығынан (тозынан) бастап қамыс-қурай, бамбук, ағаш, тері, саз балшық, қыш, пластмасса, сүйек, мүйіз, темір, мыс, жез, мал қуығы, түйе өңеші, балық пен жылан терісі секілді заттардан жасала береді.

Үскірік – саздан, қыштан жасалады. Аспаптың дыбысы үскіріп соққан боран мен қатты желдің уіліне ұқсас болғандықтан, үскірік кей жерлерде уілдек деп те аталады. Тұтасымен саздан жасалған үрлемелі археологиялық көне аспаптың бірі – құссайрауық. Өткен ғасырдың соңында Түркістан қаласындағы ашылып қалған ежелгі қоныс орнынан кездейсоқ табылған бұл аспап түрі көне түрік дәуіріне (VII– VIII) жатады. Аспап сайрайтын құстардың үнін бере алатындықтан, жиынтық түрде құссайрауық аталды.

Бұғышақ – үрлемелі аспаптардың сүйек пен мүйізден жасалатын түрі. Аспаптың дыбысы марал мен бұғылардың даусына ұқсас болғандықтан, жайылып жүрген маралдарды бір жерге жинау үшін қолданылады. Үрлемелі аспаптардың ішінде тұтасымен көн теріден жасалатын жалғыз нұсқасы – желбуаз аталады. Екі жерінен даусын шығарып ойнайтын, дыбыс ойықтары салынған іші қуыс ұзынша қамыс түтікшелері орнатылады. «...Буаз сиырдың желініндегі емшектерінің жан-жаққа тырсия жайылуына ұқсас болғандықтан, аспап атауының шығу төркіні желбуаз аталған», – деген мәлімет кездеседі.

Ұран – өзегі алынып, қаққа бөлінген іші қуыс екі ағашты қайта біріктіріп, сырты қайыспен орап жасалады.

Керней – тұтасымен металдан жасалады. Ағаштан жасалатын кернейдің сыртын түйе өңешімен қаптап жасайды. Бұл – ағаштың жарылып кетпеуі үшін қолданылатын халықтық әдіс. Керней этнографиялық аспап ретінде сирек кездеседі.

Үрлемелі аспаптардың ішінде кең тарағаны – сыбызғы. Сыбызғы таңқурай, көкқурай аталатын қурай түрлерінен жасалады. Сыбызғының сырты малдың ішегімен, кейде мал өңешінің ақ шелімен қапталады. Бұл оның жауын-шашынға төзімді болып ұзақ сақталуына, қурайдың жарылып кетпеуіне және үнінің таза сақталуына байланысты қолданылатын әдіс-тәсіл. Сыбызғы аспабын жасау тәсілі қарапайым, әрі жеңіл болғанымен онда ойнау күрделі. Сол үшін де ел арасында бұл өнерді меңгерген сыбызғышылар сирек [1, 8 б.].

Ыспалы аспаптар. Дәстүрлі музыкалық аспаптардың ішінде ыспалы аспаптардың сипаты, заты және жасалу әдіс-тәсілдері жалпы түрік тектес халықтардың барлығына бірдей ортақ. Олардың бүгінге дейін сазген, қылқобыз, нарқобыз, егек, бозаншы секілді бірнеше үлгі-нұсқалары қалыптасты.

Қылқобыз – көне аспап ретінде космологиялық, діни-ғұрыптық салттарда, абыз-жыраулар қолданысы мен бақсылық әрекеттермен байланысты дамыған. Шанағы емен, үйеңкі, қарағай, долана секілді қатты жынысты ағаштан тұтас ойып жасалады, қыл ішекті болып келеді. Кей жағдайда ішіне түрлі магиялық әсер беретін темір сақиналар тағылады.

Ішекті ыспалы аспаптың ел арасына кең тарай қоймаған этнографиялық нұсқаларына сазген, егек, бозаншы аспаптары жатады.

Ыспалы аспаптардың ішектері жылқының жалқұйрығынан алынады. Ертедегі шеберлер мен қобызшылар қылды жылқылар табында жүрген жерінен көктемнің соңына қарай күзеп алатын болған. Себебі, тірі жылқы қылының тартылыс күші көп, энергиясы мол болып келеді.

Сондықтан да қобызшылар ыспалы аспаптарға өлген жылқының қылын пайдаланбайды.

Ыспалы аспаптардың ішінде ішегі тарамыстан жуан етіп ызып жасалатын аспап – нарқобыз [1, 8 б.].

Шертпелі және көп ішекті аспаптар.Әл-Фараби ішекті-шертпелі аспаптардың пайда болу тәркінін садақтан таратады және бұл барлық елдерде негізделген қағида. Қазақтың шертпелі аспаптарының ішіндегі ең көп қолданылатыны және көптеген үлгі-нұсқалары бары – домбыра. Домбыралардың шанағы тұтас ойып та, құрап та жасалады. Домбыралардың сырт нұсқалары әртүрлі болып келгенімен, жасалу әдістәсілдері мен бөлшектері ортақ. Домбыра негізгі бес бөліктен тұрады. Олар: бас, мойын, кеуде, шанақ, қақпақ. Осыларға қосымша: құлақ, тиек, кемер ағаш, тұжым ағаш, бастырма, ішек, үндік (ойық), пернелер, қалқа, серпер, желкелік, түйме, өрнек, желбезек тақтайша деп аталатын қосалқы бөлшектері де бар. Тиектің де бірнеше түрі бар. Олар: бас (жоғарғы) тиек, негізгі тиек, түйме тиек, табалдырық (шайтан) тиек. Бұл бөлшектерсіз домбыра үн шығармайды, ойнауға келмейді [2, 201 б.].

Қазақтың дәстүрлі музыкалық аспаптарының ішінде көп ішекті аспап – керуіш. Керуіштің негізгі тұрқы бұрышты, доға, кейде садақ тәрізді иіп, шеңберлі етіп шырша, долана, емен секілді басқа да қатты ағаштардан жасалады. Нұсқаларына қарап қазақтар оны садақ, адырна, керуіш, кергіш деп атаса, түрік текті халықтар арасында шатхан, жадыған, ятхан, ал еуропалық елдерде ол жалпы арфа деп аталады. Керуіштің пайда болуы әу баста садақтан өрбіп, түрлене келе әртүрлі бағытта қолданылған. Ертедегі шеберлер керуіштің шанағына ірі малдың, бұғы, арқар секілді түз тағыларының ұзынша боп иіліп келген мүйізін пайдаланып, оған ішек керіп жасаған [1, 9 б.].

Қорытынды. Қазақ халқының музыка мәдениетінің даму тарихы өзгеше. Музыка аспаптарының әр түрлілігі де соның бір айғағы. Ұмыт болған аспаптарды қайта өңдеу және оларды жетілдіре түсу, аспаптарды дамыту сондай –ақ осы аспаптарға байланысты ұлттық өнерімізді тұрмысымызға кеңінен енгізу біздің азаматтық парызымыз. Уақыт шаңына көміліп ұмыт қалған қазақтың көне аспаптарында ойнау тәсілдерін қайта өрбітіп, қалпына келтіру – әуезшілік шығармалардың мазмұнын жаңа көркемдік сатыға көтеріп қоймай, ұлттық мәдениетімізді байытып, оған дәстүрлік тұрпат беретіні сөзсіз [4].

Пайдаланылған әдебиеттер мен деректер тізімі

1. Қазақтың дәстүрлі музыкалық аспаптары / З.С.Жәкішева. Алматы: «Алматыкітап баспасы», 2015.7-9 б.
2. Қазақ мәдениетінің тарихы: оқу құралы / Т.Х. Ғабитов. - Алматы: Қазақ университеті,2016. 201-б.
3. <https://bilim-all.kz/article/8164-Ulttyq-muzykalyq-aspaptar>
4. https://kk.wikipedia.org/wiki/kazaktyn_muzykalyk_aspaptar_tarihy